

УДК 340.132.6(477)

М.І. ТАРНАВСЬКА, Львівський державний університет внутрішніх справ

МОРАЛЬНІ ОЦІНКИ В РОЗ'ЯСНЕННЯХ ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ

Ключові слова: моральні оцінки, об'єкт морального оцінювання, вчинок, мотив, консеквенціалізм, деонтологізм

Тенденція до збільшення кількості оціночних понять у законодавстві України зумовлює актуальність проблем, пов'язаних з оцінюванням та оцінками у правовому регулюванні. Як правило, особливі труднощі викликає застосування тих правових норм, що містять оціночні поняття зі сфери моралі. Саме тому особливий інтерес становлять правові позиції Верховного суду України з цього приводу.

Проблематиці оцінювання і моральних оцінок у правовому регулюванні присвячена низка праць як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Так, зокрема, С.С. Алексєєв, Н.К. Неновські, П.М. Рабінович розкрили зв'язок права з цінностями і оцінками, аргументували власну та інструментальну цінність права [1, с.197–217; 2, с.24–42; 3, с.13–37].

Питання співвідношення та взаємодії моралі і права розглядаються О.К. Абросімовою, І.О. Гетьман-П'ятковською, Г.В. Мальцевим, І.Д. Мішиною, О.І. Цибулевською, С.І. Шимон та ін. [4, с.72–96; 5, с.15–16; 6, с.88–203; 7, с.89–108; 8; 9, с.76–82]. П.Н. Сергейко, Р.К. Русіновим, Д.Г. Хецуріані досліджено умови і межі використання норм моралі у правозастосуванні [10, с.6–16; 11, с.7–8; 12, с.82–109].

В. Брожиком аналізувались особливості пізнання і оцінювання, зокрема еквівалентність оцінювання як чинник, що відрізняє цей процес від пізнання [13, с.65]. Ю.А. Демідов проаналізував роль і значення аксіологічних оці-

нок в законодавчій і судовій діяльності [14, с.140–147].

А.А. Івін присвятив окрему монографічну працю проблемі логіки оцінок та визначив основні положення стосовно структури оцінювання, універсальні для будь-якого виду оцінювальної діяльності [15, с.140–147]. Т.В. Кашаніна, застосувавши цю структуру до оціночних понять, доповнила її стандартом оціночного поняття [16, с.16]. Б.А. Кіслов дослідив природу аксіологічної оцінки як феномена, що інтегрує в собі пізнання і відображення [17, с.34–38, 52–53]. Окремі аспекти структури морального оцінювання вивчалися також М.М. Макаї, Н.Н. Мокроусовим, Т.В. Холостовою [18, с.99–100; 19, с.37–38; 20, с.94, 96].

В.М. Косович висвітлив методологічні основи оцінювальної діяльності у правовому регулюванні, дослідив структуру оцінювання у правозастосуванні, зокрема, визначив поняття оціночного критерію [21, с.28–29].

Низка вітчизняних і зарубіжних правознавців у своїх працях розглядають мораль як один з факторів, що детермінують, мотивують або обмежують правозастосовний розсуд (Д.Б. Абушенко, В.Г. Антропов, А. Барак, Л.Н. Берг, А.В. Гордейчук, А.С. Ємузов, О.А. Папкова, М.Б. Рісний тощо).

Не зважаючи на значну кількість публікацій з означеної проблематики, специфіка саме морального оцінювання у правозастосуванні поки що залишається недостатньо вивченою. Зокрема, майже відсутні дослідження судової практики з питань особливостей морального оцінювання окремих об'єктів. Виявлення таких особливостей на матеріалах практики ВСУ і є метою цієї статті. Емпіричною базою дослідження слугуватимуть Постанови Пленуму ВСУ, прийняті в період з 1991 р. по теперішній час.

Перш ніж перейти до подальшого розгляду, необхідно розкрити зміст основних понять, які будуть використовуватись нами в подальшому.

Моральне оцінювання у правозастосуванні – це процес встановлення відповідності (або невідповідності) між положеннями правових норм, в яких закріплені морально значущі явища і вираженою в суспільних уявленнях та поведінкових зразках соціальною значущістю суспільних відносин, вчинків чи інших явищ, яким законодавець надав юридичне значення [21, с.183; 3, с.17–18].

У зв'язку зі встановленням соціальної значущості суспільних відносин слід розрізняти поняття об'єкта та предмета морального оцінювання. Об'єктом морального оцінювання є те, з приводу чого здійснюється оціночна діяльність (наприклад вчинок, умова правочину тощо). Предметом же такого оцінювання виступають моральна значущість (моральна характеристика) даного об'єкта оцінювання.

В найзагальнішому плані об'єктом морального оцінювання є, так чи інакше, людська діяльність. Вчинок же є її елементарною одиницею, «клітиною», основним способом об'єктивації діяльності людини [22, с.45].

Як зазначається в літературі, вчинком можна назвати не будь-яку дію чи бездіяльність, а лише свідомо-мотивовану і таку, що може бути предметом моральної оцінки – схвалення чи осуду [23, с.28]. Іноді вчинок також розглядається як дія, що є виразом ставлення людини до людини, а також до всього суспільства [24, с.457]. Таким чином, дія чи бездіяльність (поведінка) – це лише зовнішня сторона, об'єктивація вчинку, яка не вичерпує усієї його структури. Визначення поняття вчинку як єдності мотивів, намірів (цілей) поведінки та її наслідків дозволяє відобразити «роботу» моральної свідомості суб'єкта вчинку, як у період, що передував вчинку, так і під час чи після його вчинення [25, с.267].

Окремо звернемо увагу на неоднорідність масиву наслідків поведінки. Деякі з них є настільки наближеними до дій чи бездіяльності (поведінки), що іноді включаються до них. Так, окремі представники деонтології (течія в моральній філософії та богослов'ї) зазначають, що існують дії «внутрішньо злі»,

погані самі по собі, за своєю природою, незалежно від наслідків, які вони тягнуть за собою (А. Шапель, Й. Зайферт, Й. Ціглер, Й. Піпер, Х.-М. Вегас тощо) [26, с.70]. Як приклад таких дій ними називається вбивство, покарання невинуватого тощо [27, с.59]. Привертає увагу те, що в даному випадку фактично мова йде про два різновиди наслідків, умовно кажучи безпосередні і «похідні» (ті, що породжуються безпосередніми наслідками). Так, щодо вбивства смерть людини є не дією, а її [прямим] наслідком, який, в свою чергу здатний призвести до інших [похідних] наслідків. Відтак, постає проблема окреслення кола наслідків поведінки, що повинні включатись до вчинку при його моральному оцінюванні. Згадана вище позиція висловлювалась представниками деонтології якраз в межах спору з цього приводу з представниками іншого філософського напрямку – консеквенціалізму. Твердження останніх про те, що саме наслідки визначають моральну оцінку вчинку, на думку деонтологів, створює небезпеку надмірного розширення кола наслідків поведінки, оцінка яких повинна впливати на моральну оцінку вчинку загалом. Так, зазначає Х.-М. Вегас, похідним наслідком зради Юдою Христа є спасіння всього людства. Однак, визнати вчинок Юди морально добрим було б абсурдно [28, с.161].

Очевидно, що коло наслідків поведінки особи повинно бути достатньо чітко окреслене, оскільки йдеться про оцінку вчинку конкретної людини, вияв її ставлення до інших людей, суспільства тощо, об'єктивацію її моральної свідомості. Як видається, крім безпосередніх, до цього кола можуть належати і деякі непрямі, опосередковані наслідки. Проблема полягає у визначенні того, які саме опосередковані наслідки поведінки мають охоплюватись поняттям вчинку і визначати межі моральної відповідальності.

За деонтологічною позицією наслідки поведінки хоч не мають *визначального* впливу на загальну моральну оцінку вчинку, та безумовно, повинні враховуватись при його оці-

нюванні, як і мета, мотив та інші складові [28, с.160]. Як вважають представники цього напрямку, особу можна вважати відповідальною за морально негативні наслідки її поведінки лише тоді, коли їх можна було б об'єктивно передбачити і уникнути. За відсутності хоча б однієї з цих умов особа не є морально відповідальною за такий наслідок [27, с.61]. Взагалі, загальним правилом оцінки вчинків у деонтологічній етиці є наступне: «вчинок є морально добрим, якщо усі його елементи морально добрі. Неморальність хоча б одного з елементів призводить до неморальності усього вчинку» [27, с.61]. Зрозуміло, що таке суворе правило не завжди узгоджується з реальними життєвими обставинами. З огляду на це, деонтологи зазначають про *допустимість* поряд з позитивними наслідками морально негативних наслідків поведінки. Це можливо за наступних чотирьох умов: 1) поведінка особи повинна бути морально позитивною або нейтральною; 2) особа має прагнути тільки до позитивних наслідків, негативні можуть лише допускатися як можливі (однак при цьому має бути зроблено все, аби їх уникнути); 3) позитивні і негативні наслідки повинні бути співрозмірними; 4) позитивний наслідок повинен бути виключно прямим наслідком поведінки, його походження від морально негативного наслідку не допускається [28, с.159].

Таким чином для «деонтологів» є принциповим те, що морально-добрий наслідок повинен належати саме до прямих наслідків поведінки, негативні ж наслідки допускаються, зокрема, за умови, якщо серед первинних наслідків є позитивні, порівнянні негативним, або такі, що перевищують їх за значимістю. Для представників же консеквенціалізму прямий характер позитивних наслідків не має особливого значення. Натомість для них важливий *баланс* між негативними і позитивними наслідками поведінки. За етичними теоріями цього напрямку саме значущість наслідків поведінки визначає моральну оцінку всього вчинку [28, с.159–160; 25, с.140]. Власне поведінка як така вважається морально нейтра-

льною, і набуває негативного чи позитивного забарвлення лише тоді, коли розглядається у сукупності з її наслідками [29, с.144].

Втім, окремі представники консеквенціалізму (так званий нормативний консеквенціалізм / *rule consequentialism*) погоджуються з тим, що існує певна сукупність «мінімальних» моральних норм, що мають абсолютний характер, і є обов'язковими до виконання (Роберт Нозік); інші визнають *важливість* деяких норм, при цьому однак заперечуючи їх абсолютність (Амртія Сен / *Amartya Sen*). Останні вважають допустимим порушення таких норм, якщо наслідки цього порушення будуть кращими, ніж наслідки їх дотримання.

У межах консеквенціалізму було розроблено теорію «ідеального спостерігача», за якою особа має передбачити всі можливі наслідки і обставини поведінки, на передбачення яких у даній конкретній ситуації можна «розумно сподіватися». Відзначимо, що така позиція загалом знайшла своє відображення зокрема, у Віденській конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів, правилах УНІДРУА).

Таким чином, тут подібно як і в деонтологізмі, у коло наслідків поведінки входять ті, які особа могла і повинна була передбачити. Головною відмінністю є розрізнення первинних і вторинних наслідків та надання їм різної моральної значущості.

Представники так званого мотиваційного консеквенціалізму (*motive consequentialism*) (поряд з нормативним консеквенціалізмом цю течію вважають найбільш наближеною до деонтологічного напрямку), пов'язують наслідки поведінки з мотивацією особи. Вони обстоюють позицію, згідно з якою моральні оцінки вчинків з однаковими наслідками але з різною мотивацією можуть бути різними [30].

Звернувшись до практики ВСУ за вказаний вище період, можна помітити, що рекомендації щодо тих чи інших аспектів морального оцінювання стосуються: 1) вчинку чи його окремих складових (мотиви, мета, поведінка, її наслідки тощо); 2) сукупності вчинків;

3) об'єктів, які характеризують вчинок (обставини, які обтяжують чи пом'якшують покарання тощо); 4) об'єктів, моральне оцінювання яких передбачає моральну оцінку вчинку (інтерес особи, відомості, що ганьблять особу тощо); 5) особистості. Зв'язок усіх перелічених вище категорій об'єктів оцінювання із вчинком зумовлений, тим, що, як уже зазначалось вище, саме вчинок є основним способом об'єктивації людської діяльності.

Отже, ґрунтуючись на наведеній класифікації, розглянемо особливості морального оцінювання об'єктів, які в ній виокремлені.

Моральна оцінка вчинку та його окремих складових

У правозастосуванні вчинок виступає об'єктом морального оцінювання не лише тоді, коли з юридичної норми безпосередньо випливає необхідність його оцінки, а й зокрема, тоді, коли вміщене в нормі морально-оцінчне поняття містить вказівку на спосіб дій, мету, мотив чи будь-яку іншу зі складових вчинку.

Аналіз роз'яснень Пленуму ВСУ свідчить, що загалом ВСУ вважає за необхідне при моральному оцінюванні вчинку розглядати його як сукупність об'єктивних і суб'єктивних складових – поведінки особи, її наслідків, мети, мотивів, вини тощо, які повинні оцінюватися у світлі обставин його вчинення. Причому це стосується не лише справ про адміністративні правопорушення та кримінальних справ, де такий підхід закріплено законодавчо у вигляді складів відповідних правопорушень, а й цивільних, сімейних та інших спорів. Так, наприклад, у п.16 Постанови Пленуму ВСУ «Про застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» № 3 від 30.03.2007 р. зазначається, що певні дії батьків можна розцінювати як ухилення від виховання дитини «лише за умови винної поведінки батьків, свідомого нехтування ними своїми обов'язками».

У цьому контексті слід вказати на особливе значення мотивів вчинку для його оцінки.

В моральному оцінюванні оцінка мотивів вчинку значною мірою визначає оцінку вчинку загалом. В етиці традиційно сприйнято визначення мотиву як суб'єктивної внутрішньої спонуки до дії [31, с.142]. В науці кримінального права, де проблематиці мотивів приділяється значна увага, мотиви визначають як переважно обумовлені певними потребами усвідомлені внутрішні спонуки [32, с.11; 33, с.14; 34; 35]. Тотожність обох підходів умовлена зокрема і тим, що і в етиці, і в кримінальному праві увага до мотивів зумовлена необхідністю якомога точно встановити суспільну значущість поведінки особи. З огляду на це мотив загалом може розглядатись як внутрішня спонукка особи до вчинення вчинку, обумовлена внутрішніми потребами.

У праві в низці випадків (зокрема, в кримінальному й адміністративному) моральне та правове значення мотиву закріплене на законодавчому рівні. Однак, моральна оцінка мотиву вчинку може мати правове значення не лише у тих випадках, коли мотив є кваліфікуючою ознакою правопорушення (як наприклад, вбивство з корисливих мотивів – п.6 ч.2 ст.115 КК України). Так, зокрема, загальна норма ст.66 КК, що стосується обставин, які пом'якшують покарання, дає можливість врахувати при призначенні покарання позитивну моральну оцінку мотивів діяння.

У Постановах Пленуму ВСУ в кримінальних справах і справах про адміністративні правопорушення звертається увага правозастосовців на важливість встановлення мотивів діянь, які оцінюються.

Крім можливості поєднання мотивів, ВСУ згадує також і про взаємовиключність мотивів (наприклад, хуліганські мотиви і мотиви, що виникли на ґрунті особистих відносин). Так, вказується на неможливість кваліфікувати як хуліганство дії, що «викликані особистими неприязними стосунками, неправильними діями потерпілого тощо» (п.4 Постанови Пленуму ВСУ «Про судову практику у справах про хуліганство» від 22.12.2006 р. № 10).

У роз'ясненнях ВСУ загалом не розглядається питання порівняльної морально-правової значущості різних мотивів однорідних вчинків. Однак, якщо мова йде про морально-негативну поведінку, внаслідок якої потерпіла певна особа, аналіз практики ВСУ дозволяє виокремити декілька відмінних за своєю значущістю груп мотивів: 1) мотиви, що сформувались під впливом конкретних морально-негативних дій потерпілої особи; 2) мотиви, стосовно яких можна припустити вплив морально-негативних дій потерпілої особи на їх формування (так звані «особисті мотиви» – ревнощі, помста, ненависть тощо); 3) мотиви, які формувались не у зв'язку з морально-негативною поведінкою потерпілого, але такі, що ґрунтуються на певній очевидній для правозастосовця потребі, з огляду на яку вони можуть бути пояснені (корисливі мотиви); 4) мотиви, які сформувались не у зв'язку з морально-негативними діями потерпілого і характеризуються відсутністю будь-якої необхідності, що могла би їх розумно пояснити (так звані хуліганські мотиви); 5) мотиви, що сформувались під впливом морально-позитивних дій потерпілої особи (помста тощо).

Мету вчинку у галузевій (кримінологічній) літературі визначають як внутрішній, ідеальний образ бажаного майбутнього результату свідомого діяння [32, с.20, 26]. Якщо мотив характеризує суб'єктивну необхідність (психологічну причину, зумовленість) вчинку, то мета визначає його цільову спрямованість [32, с.26]. Мотив і мета вчинку є тісно взаємопов'язані і взаємодетерміновані [32, с.26; 36, с.7, 17].

У Постановах Пленуму ВСУ стосовно спорів у сфері приватного права питання взаємодії мотивів і мети вчинку, а також їх впливу на його загальну моральну оцінку майже не висвітлюються. Прикметно, що коментуючи норму п.3 ч.1 ст.41 КЗпП (звільнення певної категорії працівників за вчинення ними аморального проступку), ВСУ фактично не згадує не лише про мотиви чи мету, а й про будь-які складові вчинку узагалі (п.28 Поста-

нови Пленуму ВСУ «Про практику розгляду судами трудових спорів» від 06.11.1992 р. № 9). Це видається не виправданим, адже якщо в кримінальному праві обов'язкові до врахування елементи вчинку виокремлені законодавчо, то, зокрема, в трудовому, цивільному, сімейному праві моральне оцінювання вчинку залишається більш невизначеним.

Здебільшого ВСУ висловлюється з приводу значущості мети та/або мотивів вчинку у випадках, коли правова норма закріплює обов'язковість її встановлення.

Загалом мета вчинку не виникає без мотиву, її зміст, як і моральна оцінка, залежить від змісту і моральної оцінки мотиву (домінуючого мотиву – у випадку наявності кількох мотивів вчинку), а з іншого боку, мотив набуває конкретного змісту саме за допомогою мети [32, с.26; 33, с.15; 36, с.7, 17].

Оцінка наслідків вчинку

Врахування наслідків вчинку є обов'язковим при його моральному оцінюванні. (Звідси, однак, не випливає, що завжди буде слушним протилежне. У низці випадків для морального оцінювання самих наслідків врахування вчиненого загалом може не давати практично нічого). Для встановлення значущості наслідків вчинку ВСУ рекомендує враховувати цілу низку інших об'єктів морального оцінювання – ступінь шкоди, нанесеної певним цінностям, їх місце в ціннісній ієрархії, кількість осіб, що могли постраждати, можливість відновлення соціальних благ, яким завдано шкоду тощо (наприклад, п.21 Постанови Пленуму ВСУ «Про практику застосування судами України законодавства про злочини проти безпеки виробництва» від 12.06.2009 р. № 7).

У деяких випадках звертається увага на необхідність врахування можливих наслідків вчинку і тоді, коли юридичною нормою не передбачена обов'язкова їх наявність (Постанова Пленуму ВСУ «Про практику розгляду судами трудових спорів» від 06.11.1992 р. № 9).

Проаналізувавши правові позиції, висловлені у Постановах Пленуму стосовно мораль-

ного оцінювання вчинку, можна констатувати, що, зокрема, в аспекті співвідношення «мотив/мета – наслідки» позицію ВСУ загалом можна віднести до напрямку мотиваційного консеквенціалізму. Показовим в цьому плані видається підхід до тлумачення морально-оціночного поняття «вбивство з особливою жорстокістю» (п.4 ч.2 ст.115 КК України) у Постанові Пленуму ВСУ «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 07.02.2003 р. № 2. На думку ВСУ, умисне вбивство визнається вчиненням з особливою жорстокістю, зокрема, якщо воно було поєднано із глумлінням над трупом. Водночас, не можна кваліфікувати вбивство як таке, ще було вчинене з особливою жорстокістю, на тій підставі, що винна особа в подальшому з метою приховання цього злочину знищила або розчленувала труп (п.8 вказаної Постанови). Таким чином, для кваліфікації двох вчинків за однакових наслідків визначальною є саме суб'єктивна сторона вчиненого. Щоправда, при цьому прямо не вказується на специфічну мету – заподіяти «додаткові» страждання жертві або виявити особливу зневагу до неї чи її близьких, однак мета вказується як складова оціночного еталону («вбивство з подальшим знищенням або розчленуванням трупа з метою приховання злочину не є вбивством з особливою жорстокістю» – курсив наш – М. Т.). Змоделюємо два випадки вбивства: в першому тіло було розчленовано з метою приховати злочин, в іншому – без такої мети, тобто дії злочинця фактично мали характер глумління. При однакових наслідках, згідно викладеного вище роз'яснення, правова (а отже й моральна) оцінка вчинку буде різною.

Висловлене вище припущення підтверджується й тим, що протилежний консеквенціалізму деонтологізм корелює з етичним «абсолютизмом», стверджуючи, що деякі дії не можуть бути виправдані жодними обставинами чи намірами суб'єкта [37, с.52]. В цьому аспекті він вочевидь не узгоджується зі специфікою морального оцінювання в межах

правозастосовного процесу, яка ґрунтується на розумінні права як *необхідного мінімуму* моралі.

Загалом, при комплексному підході до морального оцінювання вчинків ВСУ ключове значення надає передовсім їх мотивам та/або меті, а не наслідкам. Причому, це стосується не лише кримінальних справ (див. наприклад, п.14 Постанови Пленуму ВСУ «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду» від 12.06.2009 р. № 5). Таким чином позиції ВСУ можна віднести радше до мотиваційного різновиду консеквенціалізму, аніж до деонтологізму, адже за одних і тих же наслідків (котрі, як правило, закріплені в юридичній нормі) моральні оцінки вчинків можуть суттєво відрізнятися з огляду саме на мотиви та/або мету.

Об'єкти, оцінювані за посередництвом оцінки вчинку

До об'єктів, моральне оцінювання яких опосередковано оцінкою вчинку, на нашу думку, можна віднести інтерес, умови правочину, інформацію про особу тощо. Так, наприклад, згідно з п.15 Постанови Пленуму ВСУ «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» від 27.02.2009 р. № 1 для того, аби встановити моральну значущість певної інформації, слід попередньо дати моральну оцінку вчинку, відомості про який у ній міститься. Вчинок тут виступатиме опосередкованим об'єктом морального оцінювання, а інформація – безпосереднім. Відзначимо, що стосовно особливостей морального оцінювання інших об'єктів з цієї групи ВСУ майже не висловлюється. Частково це пояснюється відсутністю достатнього масиву судової практики з питань оцінювання цих об'єктів. Як видається, моральне оцінювання інтересів особи, умови правочину тощо найдоцільніше здійснювати через прив'язку цих об'єктів до вчинку. Так, умови правочину так чи інакше стосуються поведінки сторін, містять моделі їх вчинків. Саме з несправедливо-

сті чи аморальності останніх впливає несправедливість чи аморальність умови правочину. Стосовно інтересів особи, то для їх задоволення слід вчинити певні діяння, які є, ясна річ, свідомі і мотивовані, тягнуть за собою наслідки, а отже, можуть оцінюватись як вчинок.

Особистість як самостійний об'єкт морального оцінювання у правозастосуванні

Окремим об'єктом морального оцінювання є людська особистість. Незважаючи на достатньо широкий «термінологічний ряд людино розуміння» [38, с.128], що містить зокрема такі терміни як «індивід», «людина», «індивідуальність», «особа», «особистість», «громадянин», «персона», «суб'єкт» тощо, в українському законодавстві (і відповідно в юридичній літературі) найбільш широко вживаним є термін «особа» [39, с.51; 40, с.186].

Наведене положення стосується також і актів ВСУ, де вказаний термін вживається, на нашу думку, у розширеному значенні. Так, у п.3 Постанови Пленуму ВСУ «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24.10.2003 р. № 7 наводиться невичерпний перелік питань, які відповідно до законодавчих положень (п.3 ч.1 ст.65 КК) повинен з'ясувати суд для врахування особи винного при призначенні йому покарання. Цей перелік включає не лише вік підсудного, його стан здоров'я, матеріальний стан, а й поведінку до вчинення злочину як у побуті, так і за місцем навчання, його «минуле» (зокрема, наявність не знятих чи непогашених судимостей, адміністративних стягнень), склад сім'ї (наявність на утриманні дітей та осіб похилого віку) тощо». Про врахування «особи неповнолітнього», «особи засудженого» йдеться і у Постанові Пленуму ВСУ «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» від 16.04.2004 р. № 5. У цьому контексті судам вказується на необхідність дослідження обставин, що вказують на визнання неповнолітнім певних моральних цінностей, які дозволяють прогнозувати його поведінку (п.3 вказаної Постанови).

У світлі цих роз'яснень «врахування особи» (згідно з термінологією законодавства і тлумаченнями, які містяться в Постановах Пленуму ВСУ) фактично передбачає пізнання особливостей моральної свідомості особистості, виявлених в її поведінці. З огляду на це, незважаючи на вживання терміну «особа», об'єктом морального оцінювання фактично є *особистість*. Поняття особистості позначає унікальність окремої людини, наділеної волею і ціннісною орієнтацією, свободою і цілісністю [41, с.37–38; 42, с.6]. Термін особа називає радше носія конкретних юридичних прав та обов'язків, який є учасником відповідних правовідносин [40, с.186]. Образно кажучи, особа є до певної міри «маскою» [43, с.206–207], набором деяких правових і соціологічних ознак (серед яких правовий статус, процесуальна роль, професія, вік, стать тощо) [44, с.27].

Втім, об'єктами морально-правової регуляції є поведінка і особистості, і особи [45, с.8; 46, с.52], адже обидва поняття позначають людину, хоча й різняться за обсягом – поняття особистості охоплює ще й внутрішні характеристики людини. У правовому вимірі людина у більшості випадків є саме особою, «маскою», грає ту чи іншу роль (позивач, відповідач, боржник, підсудний, потерпілий, контрагент за договором тощо). Правозастосовець же бачить лише «маску», а не особистість, яка ховається під нею [47, с.333]. І коли об'єктом морального оцінювання є, наприклад, вчинок, умова правочину, – тобто того, що є певним чином об'єктивованим, цієї «маски», як видається, достатньо для такого оцінювання. Отже, тут власне і відбувається врахування особи (професії, соціального статусу, віку, стану здоров'я, рівня матеріального достатку тощо) (див наприклад п.28 Постанови Пленуму ВСУ «Про практику розгляду судами трудових спорів» від 06.11.1992 р. № 9).

Взагалі, в моральному оцінюванні правозастосовець, як правило, звертається до пласку саме суспільної моралі, важливу частину якої становить нормативи, що задають межі

допустимого при здійсненні індивідами своїх соціально-рольових функцій [48].

Ще один аспект, у якому може розглядатися терміно-поняття «врахування особи» – це розгляд певної особи як елемента системи соціальних зв'язків. Так, у п.9 Постанови Пленуму ВСУ «Про практику застосування судами застави як запобіжного заходу» від 26.09.1999 р. № 6 при визначенні розміру застави судам рекомендується враховувати зокрема, такі дані про особу підсудного як її майновий та сімейний стан. Останні є істотними обставинами не тільки і не стільки для моральної оцінки вчинку (тут – злочину), а й для визначення співмірності вчиненого зі шкодою, яка внаслідок винесення вироку може бути завдана як самому винному, так і іншим особам, для перевірки таким чином моральної виправданості заподіяння цієї шкоди.

З огляду на наведене, можна дійти висновку, що ВСУ притаманне таке бачення людини, крізь призму якого остання розглядається у взаємодії з іншими людьми та певними соціальними чинниками.

Таким чином, у практиці ВСУ термін «врахування особи» фактично може позначати: 1) врахування особи як сукупності тих чи інших юридично значущих соціально-антропологічних ознак, без урахування моральних, психологічних та інших характеристик даної людини; 2) випадки, коли до уваги беруться не лише соціальні, правові ролі та відповідні ознаки, а й індивідуальні моральні та психологічні особливості; 3) розгляд людини у сукупності її соціальних ролей і зв'язків, оцінка або врахування впливів, що здійснюються нею на інших осіб, або іншими особами на неї. Усі три випадки «врахування особи» мають відношення до морального оцінювання. Однак у першому і третьому випадках мова йде про обставини, врахування яких так чи інакше впливає на моральну оцінку, у другому ж – має місце безпосередньо моральне оцінювання (встановлюється позитивна чи негативна моральна значущість внутрішніх якостей особистості).

Названі три аспекти людинорозуміння ВСУ тісно взаємопов'язані, і в низці випадків можуть поєднуватись. Так, у роз'ясненнях які стосуються відповідальності за злочини неповнолітніх, при вирішенні цілої низки питань ВСУ рекомендує крім ставлення підсудного до вчиненого, досліджувати ще й різноманітні обставини, що супроводжували як формування особи[стості] неповнолітнього, так і вчинення ним злочину (стосунки неповнолітнього з батьками, умови життя і виховання, побутове оточення, обставини, що негативно впливали на його виховання, вплив дорослих підмовників та інших осіб, які втягнули неповнолітнього у злочинну діяльність тощо).

Аналіз практики ВСУ свідчить про те, що цей державний орган чітко не розмежовує випадки, коли слід враховувати [оцінювати] саме особистість, а коли достатньо врахувати лише «особу» учасника правовідносин. Не вказується також на те, чи можливі такі випадки, коли врахування особистості є недопустимим, а суд має обмежуватись лише оцінкою «особи».

У зв'язку з цим та з огляду на принцип безсторонності суду виникає проблема допустимості впливу позитивної або негативної моральної оцінки особистості на правозастосовне рішення. З огляду на обсяг даної роботи обмежимось тут лише вказівкою на необхідність враховувати конкретну юридичну норму (підставу морального оцінювання), у тому числі її мету і, з огляду на останню, мету власне самого морального оцінювання. Так, якщо конкретна норма права (підстава морального оцінювання) із врахуванням конкретизації морально-оціночних понять, що у ній закріплені, а також надані в офіційних роз'ясненнях вищих судових інстанцій, допускає врахування не лише особи, а й особистості, суперечності з принципом безсторонності не виникатиме. Відтак допустиме врахування лише тих якостей людини, (у тому числі й моральних), врахування яких є виправданим з огляду на зміст юридичної норми, яка застосовується.

Узагальнивши роз'яснення, викладені у Постановках Пленуму ВСУ, можна виокремити низку випадків, коли у правозастосуванні необхідне врахування [моральна оцінка] саме особистості. Це, зокрема, випадки, коли юридично значущим є суб'єктивне сприйняття нею чого-небудь (наприклад, у справах про захист честі й гідності, відшкодування моральної шкоди, у справах про вчинення такого злочину як погроза вбивством тощо). Моральне оцінювання особистості («врахування особистості») необхідне при призначенні покарання, адже воно сприяє індивідуалізації покарання, крім того, метою останнього є саме вплив на особистість (а не особу). Крім того, дослідження особистості підсудного і зокрема, особливостей її формування, сприяє примиренню, що є одним з найважливіших завдань правосуддя.

Усе різноманіття закріплених в українському законодавстві об'єктів морального оцінювання можна звести до кількох груп, кожна з яких так чи інакше корелює із вчинком як основним об'єктом такого оцінювання. Це: а) сам вчинок і його складові (мотив, мета, поведінка, наслідки тощо); б) сукупність вчинків; в) обставини, які характеризують вчинок (зокрема, різноманітні так звані «пом'якшуючі» та «обтяжуючі» обставини); г) об'єкти, моральне оцінювання яких передбачає моральну оцінку певного вчинку (інтерес особи, відомості, що ганьблять особу тощо); д) особистість (моральна оцінка особистості поза її вчинками неможлива, втім, така оцінка не обмежується лише ними).

ВСУ загалом дотримується принципу комплексної моральної оцінки вчинку, розглядаючи його як сукупність складових, не лише у тих випадках, коли в нормі закону визначені ті складові вчинку, моральну значимість яких правозастосовцеві слід встановити. Однак, здебільшого, у Постановках Пленуму містяться роз'яснення стосовно тих чи інших елементів окремого виду вчинку (наприклад, ухилення від виконання батьківських обов'язків). Стосовно ж «абстрактного» вчинку (зокрема

«аморального проступку» як підстави розірвання трудового договору) ВСУ не акцентує уваги на його структурі. На практиці така непослідовність може призводити до неврахування окремих значущих складових вчинку при його моральному оцінюванні.

Серед інших складових вчинку ВСУ особливу увагу приділяє мотивам і меті. Хоча в практиці ВСУ зазвичай не наводиться порівняльна моральна значущість різних мотивів, однак, висловлені ВСУ правові позиції дозволяють класифікувати мотиви вчинку за їх моральною значимістю. Як правило, правозастосовець має справу з негативною моральною оцінкою вчинку або поведінки, внаслідок якого (якої) потерпіла певна особа. Таким чином можна виокремити (в порядку спадання позитивної моральної значущості): 1) мотиви, що сформувались під впливом конкретних морально-негативних дій потерпілої особи; 2) мотиви, стосовно яких *можна припустити* вплив морально-негативних дій потерпілої особи на їх формування (так звані «особисті мотиви» – ревності, помста, ненависть тощо); 3) мотиви, які формувались не у зв'язку з морально-негативною поведінкою потерпілого, але такі, що ґрунтуються на певній очевидній потребі, з огляду на яку вони можуть бути пояснені (корисливі мотиви); 4) мотиви, які сформувались не у зв'язку з морально-негативними діями потерпілого і характеризуються відсутністю будь-якої розумної необхідності, що могла би їх пояснити (так звані хуліганські мотиви); 5) мотиви, що сформувались під впливом морально-позитивних дій потерпілої особи (помста тощо).

У практиці ВСУ особистість як об'єкт морального оцінювання відображається неточно в поняттєво-термінологічному плані. Зокрема, одним і тим же терміном «врахування особи» позначається: 1) врахування особи як сукупності тих чи інших юридично значущих соціально-антропологічних ознак, без урахування моральних, психологічних та інших характеристик даної людини; 2) випадки, коли до уваги беруться не лише соціаль-

ні, правові ролі та відповідні ознаки, а й індивідуальні моральні та психологічні особливості; 3) розгляд людини у сукупності її соціальних ролей і зв'язків, оцінка або врахування впливів, що здійснюються нею на інших осіб, або іншими особами на неї. Усі зазначені випадки «врахування особи» мають відношення до морального оцінювання. Однак у першому і третьому випадках мова йде про обставини, врахування яких так чи інакше впливає на моральну оцінку, у другому ж – має місце безпосередньо моральне оцінювання (встановлюється позитивна чи негативна моральна значущість внутрішніх якостей особистості).

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев С. С. Социальная ценность права в советском обществе / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1971. – 223 с.
2. Неновски Н. К. Право и ценности / Н. К. Неновски. – М. : Прогресс, 1987. – 248 с.
3. Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность / П. М. Рабинович. – О. : Юрид. л-ра, 2006. – 167 с.
4. Абросимова О. К. Взаимодействие права и морали в современном российском обществе: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Абросимова О. К.. – М., 2003. – 192 с.
5. Гетьман-П'ятковська І. О. Право та мораль: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / І. О. Гетьман-П'ятковська. – К., 2007. – 20 с.
6. Мальцев Г. В. Нравственные основания права / Г. В. Мальцев. – М. : Изд-во СГУ, 2008. – 552 с.
7. Мишина И. Д. Нравственные ценности в праве: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Мишина И. Д. – М., 2003. – 200 с.
8. Цыбулевская О. И. Нравственные основания современного российского права: дис. ... доктора юрид. наук : 12. 00. 01 / Цыбулевская О. И. – Саратов, 2004. – 430 с.
9. Шимон С. І. Вплив ідей моральності на розвиток цивільного права та формування змісту цивільно-правових норм / С. І. Шимон // Юридична Україна. – 2008. – № 4. – С. 76–82.
10. Сергейко П. Н. Взаимодействие права и нравственности в судебной деятельности в период развернутого строительства коммунизма : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / П. Н. Сергейко. – К., 1964. – 19 с.
11. Русинов Р. К. Использование норм нравственности при применении норм права : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Р. К. Русинов. – Свердловск, 1967. – С. 7–8.
12. Хецуриани Д. Г. Значение моральных норм в советском гражданском праве / Д. Г. Хецуриани. – Тбилиси : Мецниереба, 1980. – 110 с.
13. Брожек В. Марксистская теория оценки / В. Брожек. – М. : Прогресс, 1982. – 258 с.
14. Демидов Ю. А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве / Ю. А. Демидов. – М. : Юрид. лит., – 1975. – 184 с.
15. Ивин А. А. Основания логики оценок / А. А. Ивин. – М. : Изд-во Московск. ун-та, 1970. – 230 с.
16. Кашанина Т. В. Оценочные понятия в советском праве : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Т. В. Кашанина. – Свердловск, 1974. – 17 с.
17. Кислов Б. А. Проблема оценки в марксистско-ленинской философии (вопросы теории и методологии) / Б. А. Кислов. – Иркутск : Изд-во Иркутск. ун-та, 1985. – 184 с.
18. Макай М. К вопросу о моральной оценке / М. Макай // Вопросы философии. – 1975. – № 9. – С. 99–106.
19. Мокроусов Н. Н. Проблема нравственной оценки поступков (поведения) / Н. Н. Мокроусов // Вопросы философии. – 1965. – № 9. – С. 37–46.
20. Холостова Т. В. Моральная оценка и ее особенности / Т. В. Холостова // Вопросы философии. – 1968. – № 4. – С. 93–103.

21. Косович В. М. Оцінювання й оцінки у національному й міжнародному правознавстві / В. М. Косович. – Л. : Світ, 2006. – 251 с.
22. Блюмкин В. А. О нравственной деятельности / В. А. Блюмкин. – М. : Изд-во «Знание», 1977. – 64 с.
23. Анисимов С. Ф. Мораль и поведение / С. Ф. Анисимов. – М. : Мысль, 1979. – 142 с.
24. Архангельский Л. М. Структура морали и система структурных категорий этике / Л. М. Архангельский // Актуальные проблемы марксистской этики : сб. ст. / общая ред. проф. Д. Г. Бандзеладзе. – Тбилиси : Изд-во Тбилисс. ун-та, 1967. – С. 446–463.
25. Словарь по этике / под ред. И. С. Кона. – М. : Политиздат, 1983. – 445 с.
26. Гюфнер Й. Кардинал Християнське суспільне вчення / Йозеф Гюфнер. – Львів : Свічадо, 2002. – 304 с.
27. Обер Ж.-М. Моральне богослов'я / Жан-Марі Обер. – Л. : Стрім, 1997. – 296 с.
28. Вегас Х. М. Основы христианской этики / Х. М. Вегас. – СПб. : Изд-во С. Петерб. ун-та ; Изд-во Рус. христ. гуманит. акад., 2007. – 171 с.
29. Сердюк О. О. Основні етичні концепції бізнесу (соціально-компаративний аналіз) / О. О. Сердюк. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2005. – 216 с.
30. Consequentialism [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://en.wikipedia.org/wiki/Consequentialism>.
31. Рогожа М. М. Этика поступка в экологической деятельности / М. М. Рогожа // Этика и экология. – Великий Новгород : НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2010. – С. 137–158.
32. Котов Д. П. Мотивы преступлений и их доказывание (вопросы теории и практики) / Д. П. Котов. – Воронеж : Изд-во Воронежск. ун-та, 1975. – С. 11.
33. Тарарухин С. А. Установление мотива и квалификация преступления / С. А. Тарарухин. – К. : Вища шк., 1977. – 152 с.
34. Минекаева А. Ф. Религиозная ненависть или вражда как мотив совершения преступления: уголовно-правовой и криминологический аспекты: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / А. Ф. Минекаева. – Казань, 2005. – 198 с.
35. Ивченко О. С. Проблема мотива и цели убийства в уголовном праве России: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / О. С. Ивченко. – М., 2002. – 225 с.
36. Волков В. С. Мотивы преступлений (уголовно-правовое и социально-психологическое исследование) / В. С. Волков. – Казань : Изд-во Казанск. ун-та, 1982. – 152 с.
37. Рабінович С. П. Права людини у природно-правовій думці католицької церкви (за матеріалами соціальної доктрини католицизму) / С. П. Рабінович. – Л. : Астрон, 2004. – 198 с.
38. Бігун В. С. Людина в праві. Правове людинорозуміння як філософсько-правова проблема / В. С. Бігун // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 126–128.
39. Гудима Д. А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження / Д. А. Гудима. – Л. : Край, 2009. – 292 с.
40. Стефанчук Р. О. Про розмежування понять «особа», «особистість», та «особисте» у філософії та праві / Р. О. Стефанчук // Проблеми філософії права. – 2006–2007. – Т. IV–V. – С. 184–192.
41. Вальверде К. Философская антропология / Карлос Вальверде. – М. : Христианская Россия, 2000. – 412 с.
42. Добрянський С. П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / С. П. Добрянський. – Одеса, 2003. – 16 с.
43. Бочаров Д. Маска та мантия у символічному вимірі судочинства / Д. Бочаров // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : ст. учасників Четвертого всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 28–29 листопада 2008 р.). – Л. : Край, 2009. – С. 194–210.
44. Гражданско-правовое положение личности в СССР / под ред. Н. С. Малеина. – М. : Наука, 1975. – 400 с.

45. Беляева Е. В. Индивидуальный и коллективный субъекты морали в эпоху глобализации / Е. В. Беляева // *Філософія. Культура. Життя*. – 2009. – Вип. 33. – С. 4–11.

46. Петлевич Н. До розуміння поняття «особистість» філософський, психологічний та правовий виміри / Н. Петлевич // *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)* : матеріали учасників Міжнародного «круглого столу»

(м. Львів, 4–5 грудня 2009 р.). – Л. : Край, 2009. – С. 44–55.

47. Иеринг Р. фон. Цели в праве / Р. ф. Иеринг // *Избранные труды* : в 2 т. Т. 1. – М. : Изд-во Р. А. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 624 с.

48. Прокофьев А. В. Феномен общественной морали (философский анализ): дис. ... доктора филос. наук : 09.00.05 / Прокофьев А. В. – М., 2006. – 570 с.

Тарнавська М. І. Моральні оцінки в роз'ясненнях Верховного суду України / М. І. Тарнавська // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 729–740 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-4/11tmivcu.pdf>

На матеріалах практики Верховного суду України розглянуто особливості морального оцінювання окремих об'єктів, зокрема, вчинку, його складових, обставин, що характеризують вчинок, особистості. Подано класифікацію мотивів поведінки за їх порівняльною моральною значимістю. Підходи Верховного суду України до морального оцінювання розглянуто крізь призму деонтологічних та консеквенціалістських етичних напрямів.

Тарнавская М.И. Моральные оценки в разъяснениях Верховного суда Украины

На материалах практики Верховного суда Украины рассмотрены особенности морального оценивания отдельных объектов, в частности поступка, его составляющих, обстоятельств, характеризующих поступок, личности. Приведена классификация мотивов поведения за их сравнительной моральной значимостью. Подходы Верховного суда Украины к моральному оцениванию рассмотрены в связи с деонтологическими и консеквенциалистическими этическими теориями.

Tarnavska M.I. Moral evaluation in Supreme court of Ukraine explanation

Features of individual objects moral evaluation in Supreme Court of Ukraine practice materials is considered in this article. Acts, its components, the circumstances that characterize the act, the personality are considered in particular. Classification of motives due to their relative moral significance is presented. The Supreme Court of Ukraine approaches to the moral evaluation are considered in the light of deontological ethics and moral consequential directions.